

BLAZA Marek SJ, *Jak wierzysz? Sakramenty inicjacji chrześcijańskiej w dialogu katolicko-prawosławnym*. Wstęp – Waclaw Hryniewicz OMI, Kraków: „Ignatianum”, Kraków: Wydaw. WAM 2005, 459 s., bibliogr., ISBN 83-89631-29-6 („Ignatianum”), 83-7318-490-2 (WAM).

Brak jedności w praktyce sakramentalnej stanowi bodaj najbardziej wyraźny i jednoznaczny znak podziału chrześcijan. Wprawdzie problematyka sakramentalna, zwłaszcza z zakresu sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, doczekała się w ostatnim czasie w języku polskim znaczącego i obszernego opracowania przez W. Hancę w pracy zatytułowanej: *Ekumeniczny wymiar sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Studium ekumeniczne*, Włocławek 2003 (por. PPT 9 (2003) 1, s. 79, poz. 92), to jednak zważywszy na doniosłość tej problematyki dla powodzenia dialogu ekumenicznego trzeba zauważyć, że jest ona w publikacjach niedoceniana. Jako próbę korekty tej sytuacji można zatem postrzegać niniejszą publikację M. Blazy, jezuitę, wykładowcy teologii ekumenicznej na Katolickim Uniwersytecie Ukraińskim we Lwowie i na Papieskim Wydziale Teologicznym „Bobolanum” w Warszawie. Autor pisze we Wstępie (s. 17–26), że „celem [...] rozprawy jest przybliżenie, pogłębienie i krytyczna ocena refleksji teologicznej dokonanej w dialogu katolicko-prawosławnym na temat tych trzech sakramentów” (s. 18). Pisząc o trzech sakramentach, ma on na uwadze, oczywiście, sakramenty inicjacji chrześcijańskiej. Uzasadnieniem dla zainteresowania się tym obszarem katolicko-prawosławnych rozbieżności, obok ekumenicznego znaczenia samej materii, jest — według Autora — niezadowolająca znajomość tego zagadnienia zarówno w katolickich, jak i prawosławnych środowiskach teologicznych w wymiarze ogólnościowym oraz — co może być zarazem skutkiem, jak i przyczyną tego pierwszego — brak całościowego opracowania tej kwestii. Przed podjęciem realizacji nakreślonego celu, Autor postawił szereg szczegółowych pytań, na które w swej książce pragnął odpowiedzieć. Wśród nich pyta m.in. o epiklezę, naturę relacji pomiędzy trzema sakramentami inicjacji chrześcijańskiej, konfesyjne różnice w teologii i praktyce liturgicznej tych sakramentów, możliwość pojednania w tej kwestii.

Książka obejmuje pięć rozdziałów. W pierwszym (*Od polemiki do dialogu*, s. 27–100) Autor wprowadza czytelnika w historyczny kontekst rozbieżności katolicko-prawosławnych w ujmowaniu sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Rozdział ten obejmuje cztery paragrafy, przy czym nieformalnie i treściowo dzieli się na dwie części: pierwsze trzy paragrafy dają wgląd w historyczny proces różnicowania się rozumienia i praktyki poszczególnych sakramentów inicjacji chrześcijańskiej w katolicyzmie i prawosławiu, natomiast ostatni, czwarty, paragraf skupia się na przedstawieniu historii dialogu katolicko-prawosławnego, wskazując na jego dwie zasadnicze fazy. Prezentując rozwój sakramentologii na Wschodzie i na Zachodzie, Autor skupia się przede wszystkim na szczegółowych i najbardziej problematycznych zagadnieniach z zakresu dyscypliny sakramentalnej. W przypadku sakramentu chrztu, przedstawia tocząca się przez

kilka wieków polemikę, która koncentrowała się przede wszystkim wokół problemu ważności chrztu i wynikającą stąd praktykę rebaptызacji, stosowaną tak po stronie katolickiej, jak i prawosławnej. Autor ukazuje przy tym doktrynalne tło tych praktyk oraz ich lokalne i czasowe zróżnicowanie. Wspomniane tło stanowi rozwijana po obu stronach doktryna eklezjalnego ekskluzywizmu, natomiast owo lokalne zróżnicowanie dotyczy zwłaszcza Kościoła prawosławnego, gdzie notuje się różne regionalne modyfikacje praktyki rebaptызacji, łącznie z jej odrzucaniem. Istotnym walorem tego paragrafu jest nie tylko historyczna perspektywa, ale ukazanie także obecnie obowiązujących rozwiązań kanonicznych, dotyczących wzajemnych konwersji przedstawicieli obu Kościołów. W podobnej konwencji Autor przedstawił polemikę związaną z sakramentem bierzmowania. Wprawdzie eklezjalne znaczenie kontrowersji wokół sakramentu bierzmowania nie pociągało tak radykalnych skutków, jak w przypadku sakramentu chrztu, to jednak kwestia ważności bierzmowania i zjawisko rekonfirmacji ma — jak wykazał Autor — niemal równie bogatą historię. Najszerzej została ujęta historia polemiki dotyczącej teologii i celebracji Eucharystii. O słuszności takiego ujęcia przekonuje zarówno różnorodność aspektów misterium Eucharystii, jak również ich wpływ na wzajemne wyobcowanie obu wspólnot. Znajdujemy zatem w książce M. Blazy spojrzenie z historycznej perspektywy na następujące kwestie: oddzielenie Komunii od chrztu; moment i sposób przemiany darów eucharystycznych; materia Eucharystii; adoracja darów poza sprawowaniem Eucharystii; udzielanie Komunii wiernym pod jedną postacią; Komunia wiernych w Eucharystii aktualnie sprawowanej; czas, miejsce i sposób przygotowania darów podczas Eucharystii; dolewanie gorącej wody do Krwi Pańskiej. Historia sporów i polemik byłaby niepełna, gdyby zabrakło w niej spojrzenia na podejmowane próby przewyciężenia rozbieżności i wzajemnych oskarżeń. To zagadnienie stało się przedmiotem krótkiej retrospekcji osiągnięć dialogu katolicko-prawosławnego, podejmowanego od XIII w., najpierw w duchu uniatyzmu, a potem partnerskiego dialogu. Dzięki wymienieniu w czwartym paragrafie dokumentów uzgodnień katolicko-prawosławnych na temat sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, które osiągnięto w fazie partnerskiego dialogu zapoczątkowanego po Soborze Watykańskim II, i które stały się materiałem źródłowym dla omawianej publikacji, paragraf ten stanowi zarazem pomost do prezentacji rozwiązania jej zasadniczego problemu.

Drugi rozdział (*Zbawcza ekonomia Trójcy Świętej w sakramentach inicjacji chrześcijańskiej*, s. 101–186) jest próbą spojrzenia w świetle osiągnięć dialogu katolicko-prawosławnego na wertykalny wymiar sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Zgodnie z sugestią uczestników dialogu, o której wspomina M. Blaza, rozumienie wewnętrznej rzeczywistości sakramentów, a zwłaszcza ich odniesienia do chrystologii, pneumatologii i triadologii, miało stać się punktem wyjścia dla wspólnej refleksji, gdyż obszar ten wykazuje daleko idącą zgodność. Autor przedstawia w pięciu paragrafach tego rozdziału wypowiedzi dokumentów dialogu, które koncentrują się wokół wspomnianych centralnych

aspektów chrześcijańskiej wiary. Znajdujemy tu najpierw refleksję nad trynitar-
nym charakterem sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Obok szczegółowych
zagadnień z zakresu trynitologii, które stały się przedmiotem dyskusji, zwróco-
no przede wszystkim uwagę na potwierdzoną przez obie strony zgodność, co do
konieczności postrzegania sakramentów inicjacji w świetle zbawczego zaangażo-
wania Trójcy Świętej. Kontynuacją tego paragrafu są cztery następne, gdzie
Autor skupił się odpowiednio na chrystologicznym i pneumatologicznym wy-
miarze sakramentów. W zgodnym przekonaniu obu Kościołów, sakramenty swe
źródło i moc zbawczą czerpią z jednorazowych dzieł zbawczych Chrystusa uobec-
nianych przez Ducha Św. Uczestnicy dialogu ukazali — jak przekonuje Autor —
że sakramenty inicjacji chrześcijańskiej są ekonomiczno-zbawczym objawieniem
„relacji wzajemności między Synem i Duchem” (s. 184). Objawienie to ma wy-
miar anamnetyczny, dzięki czemu sakramenty stanowią pamiętkę i uobecnienie
zbawczych czynów Chrystusa oraz zapowiedź wydarzeń eschatologicznych.
Według M. Blazy, ważnym osiągnięciem dialogu, choć zasługującym jeszcze
na pogłębienie, jest ukazanie zbieżnego rozumienia istoty i znaczenia epiklezy
eucharystycznej. Podobne słowa można odnieść także do kwestii udzielania
Ducha Św. w ramach obrzędów sakramentalnych. Stwierdzenie, iż każdy z sa-
kramentów udziela w takim samym stopniu daru Ducha Św. pozwoliło na prze-
zwyciężenie wielu wzajemnych nieporozumień, wynikających z obrzędów litur-
gicznych stosowanych przy udzielaniu sakramentów inicjacji. Z formalno-meto-
dologicznego punktu widzenia wątpliwości budzi tu zasadność zamieszczenia
osobnego paragrafu drugiego, który ogólnie wprowadza do sygnalizowanej te-
matyki, rozwijanej szczegółowo w następnych paragrafach, co burzy nieco,
formalnie i merytorycznie, układ całego rozdziału. Przedmiotem zainteresowa-
nia trzech dalszych paragrafów są bowiem: anamneza Wcielenia i Paschy Chry-
stusa w aspekcie inkarnacyjnym, paschalno-ofiarniczym i eschatologicznym,
następnie zagadnienie epiklezy oraz darów Ducha Św. udzielanych w sakra-
mentach inicjacji chrześcijańskiej. Znamienne jest tu, że pneumatologiczne
aspekty sakramentologii omawianych trzech sakramentów obejmują aż dwa pa-
ragrafy. Być może dla większej metodologicznej przejrzystości lepiej byłoby,
gdyby pneumatologiczna perspektywa zawarta została w jednym paragrafie.
Uzasadnieniem przyjętego rozwiązania może być jednak obszerność występo-
wania tej problematyki w samym dialogu, co skłania Autora do stwierdzenia
obecności w uzgodnieniach dialogu nawet pewnych tendencji pneumatocen-
trycznych (s. 185). Nie bez znaczenia być może okazało się także samo zagad-
nienie epiklezy, któremu dialog ze zrozumiałych przyczyn poświęcił wiele miej-
sca, choć — na co wyraźnie wskazuje Autor — w dość jednostronny sposób,
skupiając się niemal wyłącznie na epiklezie eucharystycznej.

Trzeci rozdział (*W poszukiwaniu wzajemnego uznania eklezjalności sa-
kramentów inicjacji chrześcijańskiej*, s. 187–277) proponuje spojrzenie na ho-
ryzontalny wymiar sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, to znaczy ich odnie-
sienie do jedności eklezjalnej i jedności wiary. Innymi słowy, celem tego roz-

działu jest prezentacja uzgodnień w kontekście możliwości wzajemnego uznania sakramentów przez oba Kościoły. W pierwszym paragrafie tegoż rozdziału przedstawiono miejsce sakramentów inicjacji w świetle eklezjologii trynitarno-eucharystycznej. Okazuje się, że model eklezjologii trynitarno-eucharystycznej stał się dla uczestników dialogu najbardziej odpowiednią płaszczyzną dla refleksji nad eklezjologicznym znaczeniem sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. W jej ramach Autor przedstawił najpierw refleksje i uzgodnienia członków komisji dialogu nad znaczeniem sakramentów inicjacji dla Kościoła lokalnego, którego najważniejszym miejscem realizacji jest celebrowanie Eucharystii. Wśród szczegółowych zagadnień z tego zakresu uczestnicy dialogu katolicko-prawosławnego poruszyli kwestię genezy Kościoła lokalnego, pojęcie eucharystycznego i eklezjalnego Ciała Chrystusa oraz rolę biskupa jako przewodnika Kościoła lokalnego, urzeczywistniającego się w zgromadzeniu liturgicznym, w którym sprawuje się sakramenty. Oprócz wymiaru lokalnego, przedmiotem refleksji członków komisji stało się także odniesienie sakramentów inicjacji chrześcijańskich do katolicyzmu Kościoła. Zdaniem Autora omawianej publikacji, jest to świadectwem doceniania znaczenia katolicyzmu Kościoła w ramach eklezjologii ukształtowanej we wspólnych uzgodnieniach. Doniosłość tego zagadnienia wynika przede wszystkim z tego, że — jak pisze M. Blaza — „rzeczywistość katolicyzmu Kościoła doprowadziła ich [członków komisji dialogu — dop. RP] bowiem do wyszczególnienia dwóch istotnych i nieodzownych warunków, dzięki którym będzie można osiągnąć pełną jedność eklezjalną Kościoła rzymskokatolickiego i Kościoła prawosławnego. Pierwszym z tych warunków jest katolicyzm w czasie, drugim natomiast jedność w wierze” (s. 227). Wzajemne uznanie eklezjalności będzie oznaczało także wzajemne uznanie sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Dialog ujawnia jednak z całą wyrazistością, że modele eklezjologii reprezentowane przez oba Kościoły nie są tożsame i pozostają istotną przyczyną trwających rozbieżności. W ostatnim punkcie tego paragrafu szerzej rozwinięto jeszcze rozumienie katolicyzmu w czasie, której istotą jest „utożsamienie misterium przeżywanego w danym Kościele lokalnym z misterium przeżywanym przez Kościół pierwotny” (s. 223). Apostolskość Kościoła, będąca treścią wyrażenia „katolicyzm w czasie”, a zwłaszcza jej osobowe urzeczywistnienie w urzędzie biskupa trwającego w sukcesji apostolskiej, pozostaje w ścisłym związku z zagadnieniem prawdziwości sakramentów, zwłaszcza Eucharystii.

W procesie poszukiwania eklezjalnej jedności istotnym czynnikiem jest jedność wiary. Zagadnienie współzależności zachodzącej między chrztem, bierzmowaniem i Eucharystią a jednością wiary jest tematem drugiego paragrafu. Zgodnie z porządkiem wynikającym z uzgodnień dialogu, Autor przytacza i analizuje najpierw wypowiedzi dotyczące samej rzeczywistości wiary, a więc jej rozumienia jako współdziałania Bożej łaski i ludzkiej wolności, a następnie jej miejsca i znaczenia w celebrowaniu sakramentów inicjacji. Oba Kościoły zgadzają się, że „sakramenty są uprzywilejowanym miejscem przeżywania, przekazywania i wyznawania wiary” (s. 247). Tradycja rzymskokatolicka zwraca jednak w kon-

tekście sakramentalnym większą uwagę na osobistą wiarę przyjmującego sakrament, zaś Kościół prawosławny akcentuje znaczenie wiary Kościoła. Istnienie określonych różnic w pojmowaniu wiary skłoniło obie strony dialogu do wspólnego sformułowania kryteriów prawdziwej wiary, która mogłaby stać się podstawą wspólnoty Kościołów w sakramentach, ponieważ „prawdziwa wiara jest warunkiem dla wspólnoty w sakramentach” (s. 254). W tym kontekście Autor podjął próbę nakreślenia perspektyw wzajemnego uznania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Dostrzega on tu przede wszystkim brak jednoznacznego stanowiska Kościoła prawosławnego w uznaniu sakramentów w Kościele rzymskokatolickim. Przyczyną tego stanu nie są jednak wyłącznie wątpliwości dotyczące wzajemnego uznania eklezjalności i jedności w wierze, ale bardzo często różnice w praktyce udzielania tych sakramentów.

Problematyce wspomnianych wyżej różnic w praktyce udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, a zwłaszcza uzgodnieniom na ten temat, poświęcony został ostatni, czwarty, rozdział (*Praktyka udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*, s. 279–367). Trzy paragrafy tegoż rozdziału podejmują szczegółowe zagadnienia, które stanowią lub stanowiły punkt sporu pomiędzy obu Kościołami. W pierwszym Autor przedstawił dyskusje i uzgodnienia dotyczące sposobu udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Wśród poruszanych zagadnień wskazał na kontrowersje związane ze sposobem udzielania chrztu przez polanie lub zanurzenie, na dyskusję wokół trynitarnego kształtu formuły chrzcielnej, na refleksje (niebyt obszerne w dialogu) poświęcone praktyce udzielania sakramentu bierzmowania oraz sakramentu Eucharystii. Drugi paragraf poświęcony został kwestii szafarza sakramentów inicjacji. Podobnie jak w pierwszym paragrafie, najwięcej kontrowersji po stronie prawosławnej budzi katolickie definiowanie osoby szafarza sakramentu chrztu, zwłaszcza zróżnicowanie na szafarza zwyczajnego i nadzwyczajnego. W przypadku sakramentu bierzmowania wskazano na różnice dotyczące „roli biskupa oraz kompetencji prezbitera przy udzielaniu tego sakramentu” (s. 308). Największy stopień zgodności wykazano w odniesieniu do szafarza Eucharystii, co jednak — w ocenie Autora — nie wyklucza potrzeby dalszego pogłębiania tego zagadnienia, zwłaszcza w kwestii szafarza udzielania tego sakramentu. Ta kwestia bowiem nie była nigdy przedmiotem bezpośredniej refleksji komisji dialogu, a dyscyplina kanoniczna obu Kościołów wykazuje w tym względzie pewne rozbieżności. W trzecim paragrafie podjęto temat oddzielenia w czasie i kolejności udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. Dla zrozumienia wypowiedzi uzgodnień dialogowych, Autor ukazał najpierw osiągnięcia badań, przeprowadzonych na użytek komisji, a dotyczących „inwersji udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej”. Na tym tle podjął refleksję nad postulatem dokumentu z Bari, wzywającym do powrotu do dawnego modelu inicjacji. Opierając się na komentarzach do wspomnianego dokumentu, zwłaszcza teologów katolickich i prawosławnych z USA, M. Blaza wykazał, że „nie ma jednego dawnego modelu inicjacji” (s. 357) i należy mówić raczej o pluralizmie liturgicznym

w tym względzie. To stwierdzenie pozwoliło Autorowi na przedstawienie prób poszukiwań nowego modelu sprawowania obrzędów chrześcijańskiego wta-
jemniczenia. W istocie próby te są wyrażeniem wspólnej nauki o wewnętrznej
jedności sakramentów inicjacji, mimo zróżnicowania liturgicznej praktyki ich
udzielania.

W zakończeniu Autor zebrał najważniejsze wnioski i postulaty dalszych
badań. Częstkowe podsumowania zamieszczone zostały także na zakończenie
każdego z rozdziałów. Ten sposób redakcji książki wydaje się metodologicznie
jak najbardziej uzasadniony, gdyż pozwala czytelnikowi na właściwą orientację
w gąszczu poruszanych problemów. Niestety niesie ze sobą niebezpieczeństwo
nieuniknionych wręcz powtórzeń, z czym mamy częściowo do czynienia w re-
cenzowanej publikacji.

W końcowej części książki zamieszczono polskie tłumaczenia sześciu
dokumentów Międzynarodowej Komisji Mieszanej do dialogu teologicznego
między Kościołem rzymskokatolickim i Kościołem prawosławnym, „Protokół
końcowy rozmów o chrzcie przedstawicieli Kościoła Rzymskokatolickiego i Pol-
skiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” oraz deklarację „Sakrament
chrztu znakiem jedności. Deklaracja Kościołów w Polsce na progu Trzeciego
Tysiąclecia” Umieszczenie tych dokumentów można uważać wprawdzie za
pożyteczne, ale rodzi się pytanie, czy zasadne i konieczne? Autor, poza spisem
treści, ani słowem nie wspomina, że taki „aneks” znajdzie się w jego pracy. Nie
uzasadnia też jego celowości, chociaż tę można sobie z łatwością „dopowie-
dzieć” Należy jednak zauważyć, iż dokumenty te zostały już opublikowane
w języku polskim, obcojęzyczne w tym samym tłumaczeniu. Czy istnieje zatem
potrzeba ich wielokrotnej publikacji? Tym bardziej, że dokumenty Międzyna-
rodowej Komisji, z wyjątkiem jednego, ukazały się w jednej zwartej publikacji.
Natomiast skoro Autor pisze, że istotne dla jego poszukiwań okazały się także
niektóre, wspomniane wyżej, dokumenty lokalnych dialogów, których tłuma-
czeń polskich nie ma, to być może ich przetłumaczenie i (także) zamieszczenie
w pracy w formie aneksu byłoby bardziej pożyteczne.

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca M. Blazy stanowi niezwykle
cenne studium, o dużym walorze przyczynkarskim, przybliżające i pogłębiające
osiągnięcia międzynarodowego dialogu katolicko-prawosławnego w kwestii
sakramentów inicjacji chrześcijańskich. Autor nie tylko zbiera, porządkuje
i komentuje wyniki dialogu wedle obranego wcześniej klucza, dzięki czemu
otrzymujemy całościowe opracowanie problematyki sakramentów inicjacji
chrześcijańskiej, ale jednocześnie umieszcza współczesne osiągnięcia na tle hi-
storycznych sporów i odmienności obu tradycji. Bardzo ważny w tym kontek-
ście jest zarówno cały pierwszy rozdział, jak i stałe retrospekcje podejmowane
w trakcie analizy konkretnych wypowiedzi dokumentów. Niezwykle ważnym
walorem tej publikacji jest również odważnie formułowana krytyczna ocena
osiągniętych rezultatów. Krytycyzm Autora nie jest zawieszony w próżni.
Wskazuje on bowiem w wielu miejscach na niekonsekwencje i niedomówienia

w sformułowaniach dokumentów, niewystarczalność ujęć, które w konsekwencji mogą prowadzić do przedstawienia zafałszowanego kształtu teologii obu konfesji, jak również niejednoznacznego odczytania uzgodnień dialogu. Stąd „oskarża” Autor niektóre dokumenty dialogu o pneumatocentryzm i niedocenywanie roli Boga Ojca w ekonomii sakramentalnej, zbyt jednostronne, ograniczające się jedynie do Eucharystii, ujęcie znaczenia i skutków epiklezy, czy „nadprezentację” eklezjologii Kościoła lokalnego, ze szkodą dla perspektywy uniwersalnej. W tym miejscu można wyrazić jedynie żal, że Autor nie zdecydował się na umieszczenie osobnego rozdziału o charakterze krytyczno-oceniającym. Wprawdzie we *Wstępie* zapowiada, że takiego rozdziału nie będzie i swoją decyzję uzasadnia tym, że taka ocena będzie dokonywana na bieżąco w trakcie prowadzonych analiz, co też ma miejsce, ale w tej formie ocena ta nie zawsze jest pełna. Nie wystarczy bowiem tylko oceniać merytoryczną wartość uzgodnienia, ale należy dostrzec jego „czasowo-kulturowy” kontekst, który w znacznym stopniu modyfikuje, to znaczy zazwyczaj podnosi, jego wymowę i doniosłość. Uwzględnienie tego szerszego „kontekstu” nie jest najczęściej możliwe w ocenie formułowanej „na bieżąco”. Nie można wówczas wystarczająco ukazać najnowszego tła historycznego powstawania samych dokumentów, gdyż prowadziłyby to do zaburzenia przebiegu zasadniczej relacji poszczególnych rozdziałów. Zatem osobny rozdział pozwoliłby te przeszkody ominąć. Zastanawia też fakt niemal zupełnego braku odniesienia do problemu recepcji uzgodnień dialogu. Nawet w obiecująco zatytułowanym ostatnim paragrafie ostatniego rozdziału (*W poszukiwaniu nowego modelu udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*) nie sposób znaleźć istotnej wzmianki na ten temat. Usprawiedliwieniem dla Autora jest jego zamierzenie przedstawienia przede wszystkim dorobku samego dialogu, pozostawiając poza polem zainteresowania problem jego znaczenia i wpływu na Kościoły. Jednakże podobnie jak ocena, także recepcja jest istotnym czynnikiem weryfikacji uzgodnień. Dodatkowym usprawiedliwieniem jest również i tak już znaczna obszerność przedstawionej problematyki. Jej rozszerzenie wykraczałoby prawdopodobnie poza zamierzony profil recenzowanej publikacji.

Wracając do niewątpliwych walorów omawianej publikacji warto jeszcze wspomnieć, że Autor nie ograniczył się do uwzględnienia jedynie dokumentów zredagowanych przez Międzynarodową Komisję Mieszaną, ale sięgnął także do lokalnych uzgodnień, przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, ale także we Francji i Szwajcarii (teologowie francuskojęzyczni), Niemczech oraz Polsce. Przy omawianiu historycznego, jak i aktualnego tła niektórych zagadnień ważnym uzupełnieniem było także przedstawienie oficjalnych wypowiedzi lub praktyki Kościołów prawosławnych na Bałkanach czy w Rumunii.

Sformułowane wyżej zapytania pod adresem Autora, bądź też wyrażone krytyczne uwagi nie umniejszają w żadnym stopniu znaczenia pracy M. Błazy. Jej właściwą rekomendacją niech będą słowa W. Hryniewicza, który w *Słowie*

wstępnym do niniejszej książki napisał: „Otrzymaliśmy studium twórcze, krytyczne, skłaniające do myślenia. Jest ono znaczącym krokiem na drodze recepcji uzgodnień w dialogu katolicko-prawosławnym, także w Polsce” (s. 15).

Rajmund Porada (Opole)